

II. Теорія і методика архівознавства

оскільки документи, що створюються в їх діяльності, часто не датовані, не підписані, оформлені без використання бланків, авторство багатьох із них не відоме. Діловодство в громадських організаціях організовано на низькому рівні, документи не сформовано у справи, містять чимало друкованої продукції — листівок, звернень тощо. Якщо застосовувати традиційні підходи, то багато таких документів начебто не підлягають внесенню до НАФ і прийманню до державних архівів. Водночас, можливо, настав час змінити таку позицію і, наприклад, приймати документи, оформлені будь-яким способом (навіть чернетки — у разі відсутності оригіналу, без необхідних реквізитів), тобто із значним відступом від традиційних принципів і критеріїв експертизи. Головний критерій — зміст документа, з включенням до системи оцінок таких ознак: походження, вид, авторство, час створення. Працюючи з громадськими організаціями, рекомендовано шляхом бесід із представниками партій, рухів, спілок намагатися відновити й зберегти цілісність інформаційних комплексів.

Сьогодні потрібен більш гнучкий підхід до експертизи цінності документів недержавних організацій, їх відбору з врахуванням унікальності і масовості інформації, її походження і засобів створення. Методична основа експертизи цінності на даний час являє собою систему положень, які враховують право власності на документи. Це зумовлює не тільки особливості організації роботи з власниками документів НАФ, але й змінює методику проведення експертизи цінності їх документів, а в кінцевому підсумку й склад документів, що надходять на постійне збері-

гання. Головне завдання документознавців і архівістів — виявити, зібрати, узагальнити й залучити до наукового обігу унікальні свідчення сучасної історії, зберегти їх для майбутнього.

¹ Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» // Офіц. вісн. України. — 2002. — № 2. — Ст. 43; Деякі питання формування і функціонування Національного архівного фонду: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2002 р. № 1739 // Офіц. вісн. України. — 2002. — № 47. — Ст. 2127.

² Основні правила роботи державних архівів України. — К., 2004. — С. 74.

³ Методичні рекомендації щодо порядку подання документів юридичних осіб і громадян на експертизу цінності та організації її проведення з метою віднесення документів до Національного архівного фонду України. — К., 1999. — 19 с.

⁴ Про затвердження Переліку типових документів, що створюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням термінів зберігання документів: Наказ Головархіву України від 20 липня 1998 р. № 41 // Офіц. вісн. України. — 1998. — № 38. — Ст. 1764; Про зміни до Переліку типових документів, що створюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням термінів зберігання документів: Наказ Держкомархіву України від 20.10.2001 № 82 // Офіц. вісн. України. — 2001. — № 45. — Ст. 2034; Про доповнення до Переліку типових документів, що створюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням термінів зберігання документів: Наказ Держкомархіву України від 26.11.2001 № 93 // Офіц. вісн. України. — 2001. — № 50. — Ст. 2247.

Ірина Матяш

АРХІВ У ТЕХНОГЕННОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ЗАГРОЗИ І ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

Феноменальність значення архівів, гуманістична місія яких полягає у збереженні цілісності й поповненні документальної пам'яті людства, забезпеченні тим самим зв'язку поколінь і націй, у цивілізованому суспільстві вочевидь не потребує аргументів. Водночас імманентно притаманне людині прагнення до самопізнання, з'ясування свого місця в просторово-часовому континуумі детермінує необхідність поглиблення розуміння архіву як невід'ємної частини безперервних

глобальних цивілізаційних процесів. Останні не лише супроводжуються накопиченням інформації, а й продукують загрози архівній спадщині, спектр яких у техногенному суспільстві значно розширюється.

Загрози можна умовно поділити на такі групи: екологічні (стан природи), техногенні (розвиток науки і техніки), світоглядно-етичні (рівень самосвідомості нації і окремої людини), соціально-політичні (суспільна і політична стабільність/нестабільність в державі), еко-

II. Теорія і методика архівознавства

номічні (відповідність фінансування архівних установ потребам), воєнні (збройні конфлікти, тероризм). Будь-які кризові ситуації в суспільстві й державі створюють підвищені ризики в архівній справі, що можуть привести до значних чи незворотних утрат, як у національних архівних фондах окремих держав, так і в сукупній світовій архівній спадщині.

Протистояння загрозам і пошуки шляхів подолання наслідків катастроф вимагають погоджених дій архівних служб різних країн заради збереження однієї з найважливіших частин інформаційних ресурсів планети. Велике значення в цьому контексті мали дослідження РАМП «Рекомендації з планування мір захисту архівних документів і бібліотечних матеріалів від стихійних лих» (1988), програма ЮНЕСКО «Пам'ять світу», «Програма ЮНЕСКО — Чорнобиль» (1990) та ін. Постійно продюковані загрози зумовлюють необхідність, по-перше, розроблення правових засад міжнародної взаємодії та взаємодопомоги в кризових ситуаціях; по-друге, розроблення стратегії захисту та здійснення спільних превентивних заходів на міжнародному рівні. Питанню безпеки архівів і архівних фондів було спеціально присвячено Всеросійську науково-практичну конференцію (Москва, 30 листопада — 1 грудня 1999 р.), Міжнародну конференцію «Архіви і суспільство. Що зберігати? Приймання і відбір» (Рейк'явік, 10–13 жовтня 2001 р.). Визначенню стратегії протидії широкомасштабним загрозам мала VIII Міжнародна конференція країн Центральної і Східної Європи (Варшава, 2002).

Це тим більш актуально, що практично вся друга половина ХХ і перші роки ХХІ ст. історії світової цивілізації позначені катастрофами різного масштабу, руйнівної сили і ваги наслідків. Досі достеменно не з'ясовано масштаб утрат архівної інформації під час Другої світової війни чи збройних конфліктів на Сході, не подолано остаточно наслідки повені 2003 р. в Європі чи техногенних катастроф і аварій не природного характеру в Україні. Значення національної катастрофи набула пожежа в Кам'янці-Подільському, аварія в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського. Менші масштаби мали аварійні ситуації в Державному архіві м. Києва та Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України. Однак незалежно від масштабів всі катастрофи спричинили непоправні втрати сукупної архівної спадщини. Стан архівної справи, поза сумнівом, прямо залежить від стабільності соціально-політичної, економічної,

екологічної ситуації в окремо узятій країні й деякою мірою — у світі. Однак не меншою мірою на нього впливає людський чинник: усвідомлення архівістом своєї місії та ставлення до архівіста як виконавця цієї місії у суспільстві, тобто рівень фахової підготовки архівістів та престиж професії. Безумовно він прямо пов'язаний і з екологічними чинниками. При цьому усвідомлення особистістю своєї відповідальності перед людством за збереження його документальної спадщини є не тільки елементом професійної етики, а ширше — обов'язковою умовою виконання гуманістичної місії. Останні десятиліття позначені стрімким розвитком електронних технологій, що не лише розширює можливості доступу до архівної інформації через мережу Інтернет, але й створює загрози інтелектуального характеру. У зв'язку з цим в архівознавстві другої половини ХХ в. характер стійкої тенденції набула організація і проведення досліджень, пов'язаних з проблемою забезпечення збереженості документальної пам'яті людства. Пошуки шляхів подолання загроз ведуться в двох напрямках: теоретичному і практичному, причому перший само має переважно праксеологічний характер, оскільки спрямований на безпосередню допомогу архівам у подоланні наслідків катастроф.

Теоретичний напрямок репрезентований рядом концепцій і доктрин, спрямованих на забезпечення захисту інформаційного простору в цілому й архівів зокрема¹. Безпосередньо вирішенню проблеми упередження і подолання загроз архівній спадщині присвячено Концепцію захисту національних інтересів в архівній справі², основні завдання якої полягали в прогнозуванні, виявленні й оцінці реальних і потенційних погроз та дестабілізуючих факторів, розробленні комплексу організаційних заходів, орієнтованих на попередження, подолання чи нейтралізацію загроз, координацію дій державних органів і архівних установ із захисту як загальнонаціональних інтересів, так і законних потреб конкретних юридичних і фізичних осіб. Джерела загроз автори концепції К. Є. Новохатський і Л. О. Скрицька вбачають у природних катаклізмах, політичних, економічних чинниках, руйнівній діяльності людини, спровокованої припливом до архівів професійно не підготовлених кадрів і невисоким професійним статусом архівістів. За ознакою географії походження загрози і дестабілізуючі фактори кваліфіковано як внутрішні (що виникли в межах України) і зовнішні (що виникли поза межами держави). Як основні елементи, що забезпечують нормальне функціонування

архівів, розглядаються державна політика в архівній сфері, законодавче регулювання питань діяльності архівних установ, архівна інфраструктура, стабільне достатнє фінансування, професійно підготовлені кадри, виробники і споживачі архівної інформації.

У концепції пропонується комплекс заходів, спрямованих на забезпечення верховенства національних інтересів в галузі архівної справи в умовах техногенних катастроф, політичних і економічних криз, пріоритетним завданням яких є вирішення питань, пов'язаних з формуванням Національного архівного фонду України. Шлях подолання загроз убачається у створенні системи архівної безпеки, що розглядається як сукупність підсистем інформаційної безпеки та безпеки культурних цінностей у рамках загальної системи національної безпеки та єдиної державної системи попередження і реагування на надзвичайні обставини. Її основні завдання полягають у виробленні стратегії забезпечення архівної безпеки, створенні сил і засобів захисту національних інтересів у галузі архівної справи, проведенні комплексу оперативних заходів, спрямованих підтримання в готовності сил і засобів захисту, запобігання та усунення впливу загроз в архівній справі, локалізацію, деескалацію кризових ситуацій в архівних установах і навколо них, ліквідацію наслідків кризових ситуацій, а також участь у міжнародних системах архівної безпеки. Концепцію винесено для широкого обговорення на сторінках наукового щорічника УНДІАСД «Студії з архівної справи та документознавства» (2002, т. 8).

Упередженню світоглядно-етичних та економічних загроз сприятиме розроблена на базі УНДІАСД методика грошової оцінки документів НАФ (розробники С. Г. Кулешов, Н. М. Христова), подана на затвердження до Кабінету Міністрів України. Методика спрямована на вирішення питань захисту законних інтересів держави, юридичних і фізичних осіб — власників документів Національного архівного фонду і встановлює порядок проведення грошової оцінки документів НАФ на підставі загальноновизнаних критеріїв їх цінності. Застосування методики в кризових ситуаціях дозволить визначити фінансовий еквівалент можливих збитків.

Довгострокова стратегія забезпечення збереженості НАФ висуває в число актуальних проблем потребу формування загальнодержавної системи архівного моніторингу, до якої мають підключитися усі архівні установи незалежно від їх категорії, підпорядкованості, форми

власності. Загальнодержавна система моніторингу збереженості НАФ планується як ієрархічна багаторівнева структура, яка має такі рівні:

- Центральна моніторингова служба (ЦМС), підпорядкована безпосередньо Державному комітету архівів України;

- моніторингові служби центральних, обласних державних архівів, галузевих державних архівів та інших архівних установ, які зберігають документи НАФ;

- моніторингові служби окремих архівосховищ державних архівів.

Створення системи моніторингу дозволить запобігти втратам документів у кризових ситуаціях, а попередити такі втрати.

Не менш актуальною проблемою архівної науки і практики у цьому контексті залишається інформатизація архівної справи, створення електронних баз даних про склад і зміст НАФ України та їх захист від несанкціонованого доступу і копіювання архівної інформації, розширенні і поглибленні напрямків діяльності Центра інформаційних технологій Державного комітету архівів України.

Якщо теоретичний напрямок репрезентований моделями і методиками, то практичний напрямок знайшов повноцінну апробацію в реаліях розвитку культури України.

Наймасштабніша техногенна катастрофа ХХ ст. на Чорнобильській АЕС (1986) призвела до тяжких утрат у сфері духовності й культури Українського Полісся. На території 76 населених пунктів, із яких було евакуйовано 91 тис. мешканців, утворилася безлюдна зона відчуження площею 2044 кв. км. Тут після евакуації 1986–1987 рр. 30, 8 тис. справ залишилося 51 тис. справ відомчих архівів установ і організацій, що функціонували в м. Прип'яті та Чорнобильському районі, а також особисті документи евакуйованих громадян³. Мінімізація згубних наслідків Чорнобильської катастрофи, всебічна фіксація та системний опис зникаючого етнокультурного континенту стала метою створення міжгалузевого регіонального науково-інформаційного фонду та етнографічно-краєзнавчого музею потерпілого Поліського краю. Реалізація його концепції мала кілька етапів: від розробленої групою фахівців-ентузіастів першої цільової програми історико-етнографічного дослідження 30-кілометрової зони (1990) до створення Центру захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій (2001). Діяльність центру, який функціонує при Міністерстві надзвичайних ситуацій України, спрямована на

II. Теорія і методика архівознавства

порятунком і збереження історико-культурної спадщини Чорнобильської зони відчуження. Пріоритетне завдання центру полягає в проведенні комплексу польових експедицій, спрямованих на максимальне виявлення та фіксацію всього центру народної культури, мови, особливостей природного середовища досліджуваного регіону, збирання антропологічних матеріалів та історико-краєзнавчої інформації про кожне село, а також предметів музейного значення та документальної спадщини колишніх мешканців. До статутних завдань центру належать також виявлення і оцінка зон підвищеного ризику для збереження об'єктів національної культурної спадщини, участь у розробленні проектів державних програм, нормативно-правових та нормативно-технічних документів з питань врятування, збереження та охорони національної культурної спадщини в умовах надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру. Ще одну групу завдань складають створення автоматизованих інформаційних систем та заснування Музею-архіву історії та культури уражених Чорнобильською катастрофою районів Українського Полісся.

Обидва напрями пошуків подолання загроз взаємодоповнювані і взаємозалежні. Практичні потреби архівної справи передбачають використання наукових моделей як превентивний, охоронний захід, запроваджуваний з метою нового розуміння функціонування архівів у кризових умовах та порятунку унікальної джерельної бази для вивчення макро- і мікроісторії, збереження світової архівної спадщини.

¹ См.: Доктрина информационной безопасности Российской Федерации // Информационный вестник. — 2001. — № 4 (22). — С. 4-32; Актуальні проблеми інформаційної безпеки України // Національна безпека і оборона. — 2001. — № 1 (13). — С. 2-59.

² *Новохатський Костянтин, Скрицька Лариса.* Концепція забезпечення // Студії з архівної справи та документознавства. — 2002. — Т. 8. — С. 53-79.

³ *Скрицька Лариса.* Чи потрібні «радіоактивні архіви»? (До проблеми виявлення і відбору документальних пам'яток в Чорнобильській зоні відчуження) // Студії з арх. справи та документознавства. — 1999. — Т. 4. — С. 65.